УДК 821.512.145-95

А.Г. Хәлиуллина

ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ СУФИЯН САФУАНОВНЫҢ ӘДӘБИ-ТӘНКЫЙДИ ЭШЧӘНЛЕГЕ

В статье рассматривается литературно-критическая деятельность ученого, литературного критика и писателя С. Сафуанова. Выявлены основные направления и темы его исследовательской деятельности, оценен вклад ученого в изучение взаимосвязей национальных литератур, особенностей региональной татарской литературы Башкортостана в частности и татарской литературы в целом.

Ключевые слова: Суфиян Сафуанов, проблема взаимодействия национальных литератур, литературная критика, татарское литературное краеведение.

Танылган әдәбият белгече, галим, язучы Суфиян Сафуанов исеме татар һәм башкорт әдәбияты тарихында аерым урын били. Башлангычы уртак төрки тамырларга барып тоташкан ике халыкның әдәбиятын, аларның атаклы әдипләренең иҗади мирасын өйрәнүгә бар гомерен багышлаган олуг әдипне чын-чыннан «дуслык, туганлык җырчысы» дип атап була. Кешеләр белән аралашудагы зыялылыгы, үз принципларына тугры булып калуы, соклангыч хәтергә ия булуы, яңаданяңа ачышларга рухланып яшәве аны кабатланмас шәхес итте.

Суфиян Гаяз улы Сафуанов 1931 елның 2 октябрендә Башкортстан АССРның Туймазы районы Бикмәт авылында туа. Мәктәпне һәм Бөгелмә педагогия училищесын тәмамлаганнан соң, үткән гасырның 50 нче елларында Казан педагогия институтының тарих-филология факультетында белем ала. Илдар Юзиев, Хисам Камалов, Суфиян Поварисов, Ләбиб Айтуганов кебек киләчәктә татар мәдәнияте өлкәсендә зур казанышларга ирешәчәк шәхесләр белән бергә укый. Университетта уку дәверендә Гомәр Бәширов, Мирсәй Әмир, Салих Баттал, Нәкый Исәнбәт һ.б. атаклы әдипләрнең әдәбият, әдәби мирас турындагы чыгышларын тыңлап фикер туплый, әдәбиятка үз юлын яра. Студент елларында ук фәнгә ныклы тартылган С. Сафуанов 1954–1957 елларда аспирантурада укый.

1957 елдан С. Сафуанов язмышын Башкортстан белән бәйли. СССР Фәннәр академиясенең Уфа тарих, тел һәм әдәбият институтында фәнни хезмәткәр булып эшли башлый. 1960 елда яшь галимнең «Али Карнай. Тормыш һәм иҗат юлы» исемле беренче монографиясе басылып чыга һәм 1962 елда шушы тикшеренүләр нигезендә кандидатлык диссертациясе яклый.

Суфиян Сафуанов исеме әдәби тәнкыйть мәйданында XX гасырның II яртысында күренә башлый. Әдәбият тарихы, аерым әдәби күренешләр һәм язучы иҗаты хакындагы хезмәтләре башкорт һәм татар әдәби тәнкыйтенең алтын фондына кертелгән. 1967 елда – башкорт телендә, 1977 елда – рус телендә басылган

«Башкорт совет әдәбияты тарихы» дигән фундаменталь хезмәтне язуда төп авторларның берсе санала. 1990–1996 елларда дөнья күргән «Башкорт әдәбияты тарихы»ның 6 томлыгын әзерләүдә тынгысыз эзләнүләр алып бара, өченче томның җаваплы мөхәррире буларак катнаша. Басманың күпмилләтле совет әдәбияты тарихын яктырткан дүртенче томындагы 1972 елда (Мәскәүдә нәшер ителә) башкорт әдәбиятына караган бүлек тә С. Сафуанов тарафыннан язылган. Алты томлык «Татар әдәбияты тарихы»н әзерләүдә дә актив катнаша.

Бөек Ватан сугышында гомерләре өзелгән унөч яшь шагыйрьнең шигырьләрен вакытлы матбугат битләреннән җыеп, биографияләрен ачыклап, «Җыр сафта кала» (1960), кардәш халыклар әдәбияты үрнәкләреннән төзелгән «Сәлам сиңа, Башкортостан» (1984) җыентыкларын әзерләп бастыра. Суфиян Сафуанов, шулай ук, Башкортстан сүз осталарының Г. Тукайга багышланган истәлекләрен, мәкаләләр, әдәби әсәрләрен туплаган «Тукай Башкортстанда» (1966) җыентыгын төзи.

С. Сафуановның гыйльми эшчәнлегенең тагын бер юнәлеше – әдәби мирасны барлау, әдәби фактларга ачыклык кертү. Гайнан Хәйринең 1928 елда ук язылып, үз вакытында басылмый калган «Борылыш» әсәренең кульъязмасын, соңрак язучының «Өчәүнең тарихы» повестын һәм берничә хикәясен гарәп язуыннан кириллицага күчерү эшен дә, Даут Юлтыйның «Кан» романының икенче кисәген табып, редакцияләп бастыру хезмәтен дә С. Сафуанов башкара. Әдәбият белеменең тарихи-теоретик фикер үсешенә сизелерлек өлеш керткән әлеге эзләнүләрне дәвам итеп, галим Әкрам Вәли, Суфиян Яхшыгулов, Шиһап Шәһәр, Хәсән Мохтарның югалган дип исәпләнгән әсәрләрен барлап бастыру эшен дә тормышка ашыра. Шуларга өстәп, ул М. Җәлилнең М. Галәү романнары турындагы мәкалә-рецензиясен, С. Рәмиевнең башкорт шагыйре Булат Ишемгулов шигырьләре җыентыгы кульъязмасын анализлаган рецензиясен, М. Гафуриның югалган дип саналган «Адәм һәм Иблис» дигән поэмасын, архивлардан табып, фәнни әйләнешкә кертә. Әдәбият тарихында ачылмый калган фактларны торгызу, ак тапларны барлау галимнең игътибар үзәгеннән төшми.

Аерым язучы иҗатын җентекле өйрәнү – С. Сафуановның әдәби-тәнкыйди эшчәнлегенең мөһим тармагы. Язучы иҗатын бербөтен итеп күз алдына бастыра алу ягыннан «Али Карнай. Тормышы һәм иҗат юлы» (1960), «Ибраһим Гази. Язучы турында китап» (1968), «Әнвәр Бикчәнтәев иҗаты» (1971), «Гайнан Хәйри. Тормышы һәм иҗаты» (1983), «Җиһан буйлап караван кичте. Башкортстанның халык язучысы Әхияр Хәкимовның тормышы һәм иҗаты турында» (2009) китаплары әдәбиятның зур казанышы буларак бәяләнергә хаклы. Язучы иҗатын төрле аспектта өйрәнү, әсәрләрнең идея-эстетик асылын ачып бирү, һәр әсәрнең сәнгатьчә осталыгына анализ ясау – китапларның кыйммәтен тагын да күтәрә.

Милли әдәбиятларның үсеш закончалыкларын, үзгә сыйфатларын тирәнтен өйрәнү әдәбиятлар арасындагы багланышларны тулы күзалларга ярдәм итә. Татар, башкорт, рус әдәбиятларының үзара бәйләнешләрен өйрәнүгә зур өлеш керткән галим буларак С. Сафуановның күпсанлы хезмәтләре дөнья күрде. Мәсәлән, башкорт әдәбиятының көнчыгыш һәм көнбатыш әдәбиятлары белән дуслык, туганлык җепләрен яктырту уңаеннан «Вехи дружбы и братства» («Хаклык әдәбияты, дуслык әдәбияты», 1976), «Межнациональные связи башкирской литературы» (1979), «Хаклык әдәбияты, дуслык әдәбияты» (1981) китаплары, «Взаимосвязи башкирской литературы с литературами народов СССР» (1981) дип исемләнгән ике кисәктән торган библиографик күрсәткеч аның тарафыннан әзерләнеп нәшер ителә. Моннан тыш башкорт әдәбиятының татар, рус, украин, казакъ, үзбәк, кыргыз, литва, латыш, чуваш, мари, удмурт әдәбиятлары арасындагы иҗади йогынтысын ачыклауга багышланган күпсанлы мәкаләләре матбугат битләрендә дөнья күрә. Башкорт әдәбиятының башка тугандаш әдәбиятлар белән бәйләнешен тирәнтен өйрәнгән Суфиян Сафуанов башка галимнәр белән берлектә дә хезмәтләр бастыра. «Башкирия в русской литературе» басмасының 4, 5 һәм 6 томнарын әзерләүдә, Л.Н. Толстойның 175 еллыгына багышланган «Башкортлар мине беләләр һәм бик ихтирам итәләр…» (М. Рәхимкулов белән берлектә) мәкаләсен язуда һәм «А.С. Пушкин һәм Башкортостан» (Р.В. Паль белән берлектә) китабын төзеп бастыруда С. Сафуановның хезмәте бәяләп бетергесез.

С. Сафуановның башкорт балалар әдәбиятының әдәби-тарихи торышын яктырткан «Башкорт балалар әдәбияты үсеше проблемалары» (1986) монографиясе бу өлкәдә беренче хезмәт булып тора. Озак еллар әлеге хезмәт педагогик югары уку йортларында дәреслек итеп кулланыла һәм мәсьәләнең методологик нигезләрен ачыклаучы фундаменталь чыганак буларак бәяләнә.

Галимнең аерым язучыларның әдәбиятта тоткан урынын, әдәби шәрехләү закончалыкларын куллану үзенчәлекләрен, иҗат стилен осталык белән ачыклаган иҗади портретлары һәм этюдлары да бихисап. Татар һәм башкорт әдәбияты тарихында С. Сафуанов игътибар үзәгенә алган әдипләр арасында Кави Нәҗми, Фатих Хөсни, Нәкый Исәнбәт, Мәҗит Гафури, Галимҗан Ибраһимов, Давыт Юлтый, Ибраһим Гази, Сәгыйть Агиш, Һади Такташ, Максуд Сөндекле, Хәниф Кәрим, Муса Җәлил, Фатих Кәрим, Риза Ишморат, Габдрахман Әпсәләмов, Мирсәй Әмир, Илдар Юзиев, Әмирхан Еники, Ногман Мусин һ.б. исемнәр бар.

Соңгы елларда төбәктә барган әдәби процессларны өйрәнүдә, шунда яшәп иҗат иткән язучыларның тормыш юлын ачыклауда һәм әсәрләрен барлауда вакытлы матбугатны гаять әһәмиятле итеп күргән тикшеренүләр дә үткәрде. Ул Башкортстанда 1910 елдан башлап Бөек Ватан сугышына кадәр татар телендә

чыгып килгән яшьләр матбугатының тарихын яктырткан «Яшь көч»тән «Өмет»кә» (1998) исемле күләмле материал тәкъдим итте. Башкортстандагы татар вакытлы матбугатының барлыкка килү һәм үсү юлларын гәүдәләндергән «Башкортстандагы татарча гәзитләр тарихыннан» (2005), 1911 елда Троицк шәһәрендә чыга башлаган «Акмулла» исемле көлке журнал тарихына багышланган «Мәшһүр шагыйрь наменә» (2007) мәкаләләрен бастырды.

С. Сафуанов Язучылар берлеге әгъзасы буларак, иҗади оешманың эшчәнлегендә дә актив катнашып килде. Башкортстан Республикасы Язучылар берлеге каршындагы татар язучылары берләшмәсе идарәсе әгъзасы булды. Ул 1994 елдан «Тулпар» яшьләр журналының әдәбият бүлеге мөдире булып хезмәт итте, яшь иҗатчыларны үстерүгә зур өлеш кертте. Вакытлы матбугат битләрендә хәзерге татар әдәбияты үсешенә кагылышлы мәкаләләрен урнаштырды, башлап язучыларга киңәшләр бирде, әдәби әсәрләрне тикшерү һәм редакцияләү эшендә актив катнашты. Аның хәер-фатихасы белән күп кенә каләм тибрәтүчеләр вакытлы матбугат битләрендә әсәрләрен бастырды, яшь һәм башлап язучылар олы иҗат юлына чыкты.

С. Сафуанов үзен язучы буларак та сынап карады. Үсмер чагында туган ягы белән рухланып язылган беренче шигыреннән соң, төрле елларда кечкенә хикәяләр, очерклар белән бергә, күләмлерәк әсәрләрен дә вакытлы матбугат битләрендә бастырды. «Рәхилә үлгән карават» (1995), «Бикмәттәге хикмәтләр» (1999) һ.б. әсәрләре аны язучы буларак та тарихка теркәде. Суфиян Сафуановның иҗади мирасын тикшерү, аның кыйммәтен ачыклау әдәби тәнкыйть алдында торган бурычларның берсе булып кала килә.

1996–2003 елларда Башкорт дәүләт педагогия институтының (2000 елдан – университетының) татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире булып эшләде. Гомеренең соңгы көннәренә кадәр туган тел һәм әдәбият укытучылары әзерләүдә катнашты, үзен мөгаллимлек хезмәтенә багышлады. «Кардәш халыклар әдәбияты», «Татар әдәбиятын Башкортстан белән бәйләп өйрәнү» уку курсларының фәнни-методик нигезен ачыклады, программалар төзеде, методик күрсәтмәләр язды һәм материаллар туплады. Шул уңайдан «Галимҗан Ибраһимов һәм Башкортстан» (2000), «Тукай һәм Башкортстан» (2000) кебек уку әсбапларын бастырды. «Зур абруйлы әдәби тәнкыйтьче, әдәбият белгече, педагог «Башкортстандагы татар язучылары» дигән китаплар сериясен чыгаруны нигезләде» [Исламов, б. 3]. Күренекле галим шулай ук, Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов белән бергә, Гаяз Исхакый, Муса Җәлил, Хәсән Туфан, Мирсәй Әмир, Нәкый Исәнбәт, Әмирхан Еники һ.б. иҗатларындагы Башкортстан белән бәйләп торган үзенчәлекләрне, тарихи һәм әдәби фактларны ачыклауга күп көч салды. Шуның нәтиҗәсе буларак, ярты гасыр буена алып барган тикшеренүләрен гомумиләштереп, «Рухи күперләр» (2006) исемле китабын бастырды. Галим

чын-чыннан әдәбиятлар арасында мәдәни күпер сала алды. Үзе әйтүенчә, «Шундый көчләр барында заманның дуамал җилләре дә, тормыш дәрьясының кисәк кенә купкан дулкыннары да бу рухи күперне җимерә дә, какшата да алмас» [Сафуанов, б. 14]. Китапта урнаштырылган материаллар өч төркемгә бүлеп бирелгән һәм бай фактик материалларга нигезләнгән. «Дуслык хисе – йөрәк түрендә» дип аталган беренче бүлектә Башкортстаннан читтә туып-үскән язучыларның республика белән бәйләнеше өйрәнелә. Әлеге бүлектә Г. Тукай, Г. Исхакый, Һ. Такташ, М. Җәлил, Х. Туфан, К. Нәҗми иҗатларына тәфсилле анализ биреп, тирән гомумиләштерүләр ясый, яңа материалларны фәнни әйләнешкә кертә. «Туган туфрак тойгысы» бүлегендә Башкортстанда туып-үскән, әмма аннан читтә яшәгән әдипләр иҗатының туган як җирлегендә тамырлануын Г. Ибраһимов, С. Рәмиев, В. Солтанов, Ф. Кәрим, Н. Исәнбәт, М. Әмир, Ә. Ерикәй, Ә. Еники, Г. Кашшаф мисалында тулысы белән ачып бирә. Китапның өченче «Шагыйрьләргә Афинадан да бай» дип исемләнгән бүлеге Башкортстанда туып, шунда яшәп иҗат иткән татар язучыларының эшчәнлеген өйрәнүгә багышланган. Галим заманында әдәби-мәдәни үзәкнең берсенә әверелгән Уфа шәһәре белән бәйле күп кенә вакыйгаларны, шәхесләрне телгә ала, тирән тарихи-типологик анализ ясый. Шулай ук, илдә үзгәртеп кору чорында тернәкләнеп киткән татар әдәбияты вәкилләре А. Магазов, Ә. Гыйззәтов, Ф. Габдерәхим, М. Нәзиров, Х. Мөдәрисова, Ә. Әһлиуллин иҗатларына багышланган аерым мәкаләләр белән бергә, гомуми әдәби процессны анализлаган мәкаләләр дә тәкъдим итә һәм «кече күләмле әсәрләрне җентекләбрәк тикшерү киләчәктәге бурыч булып кала» [Сафуанов, б. 324] дип билгели. Хезмәттә Башкортстандагы татар әдәбияты торышына, исемнәре билгеле булган әдипләр С. Поварисов, М. Кәбиров, К. Кара, Р. Сабитов, Д. Булатова әсәрләре янәшәсендә әдәбиятка аяк басып килүче яшь каләм тибрәтүчеләр иҗатына да урын бирелә. Шуны да билгеләргә кирәк, галим фатиха биргән күп кенә каләмкярләр бүгенге әдәби процесста гомуми татар сүз сәнгатенең төп көчләре төсендә тәкъдир ителә. Китапның соңгы бүлеге галим С. Сафуановның «Башкортстан җирлегендә татар әдәбияты» дигән гыйльми тикшеренүләренең нигезен тәшкил итә. Әлеге юнәлештә ул студентларның һәм аспирантларның фәнни эшләренә җитәкчелек итте, яңа буын укучылар, галимнәр тәрбияләде, чын-чынлап үзенең фәнни мәктәбен булдырды. Хәзерге әдәби тәнкыйтьтә Ләйсән Кәшфи, Альбина Хәлиуллина, Рәүф Идрисов, Илдус Фазлетдинов, Дилбәр Булатова, Руслан Сөләйманов, Фәния Габидуллина һ.б. алып барган эшчәнлек – Сафуанов нигезләгән фәнни мәктәп нәтиҗәсенең күркәм чагылышы. Бүгенге көндә бу юнәлештә дистәләрчә фәнни мәкаләләр язылды, фәнни-гамәли конференцияләр үтте, конкурслар оештырылды, берничә уку әсбабы, фәнни-методик һәм әдәби-популяр китаплар

басылып чыкты. Шулай ук өлкән буын галимнәр Суфиян Поварисов, Рәиф Әмиров, Сәгыйдулла Хафизов һ.б. язган фәнни-тәнкыйди мәкаләләр Башкортстандагы татар әдәбияты үсешенә үз өлешен керттеләр.

Суфиян Сафуанов илдә үзгәртеп кору башланган чорда үзен талантлы журналист буларак та танытты. Республикада татар телендә чыгып килгән «Өмет» яшьләр газетасы, «Тулпар» журналын оештыруга күп көч салды. Шулай ук «Гасыр» газетасында басылган хәбәрләре, мәкалә-очерклары аның күпкырлы эшчәнлегенә бер дәлил [Амиров, с. 11].

Әдәбиятны ил күләмендә танытуга, башка милләтләрне дә милли казанышлар белән таныштыруга булышлык иткән күпсанлы мәкаләләре һәм язмалары «Большая советская энциклопедия», «Кыскача әдәби энциклопедия», «Әдәби энциклопедик сүзлек», «Лермонтов энциклопедиясе», «Башкортостан. Кыскача энциклопедия», «Татар энциклопедиясе» һәм башка әдәби белешмәлекләрдә урын алды.

С. Сафуановның әдәби-тәнкыйди эшчәнлеге хакында Г. Ломидзе, Г. Рамазанов, М. Рахимкулов, Г. Хөсәинов, Т. Таһиров, М. Гайнуллин, А. Әхмәдуллин, Р. Амиров, Ә. Харисов, Р. Шәкүр, В. Исхаков һ.б. үз фикерләре белән бүлештеләр. Күпкырлы талант иясенең рухи мирасын туплау юнәлешендә 2015 елда Рәиф Әмиров тарафыннан әзерләнгән «Бикмәттә дә таулар бар» китабы беренче талпыну булып тора.

Алда әйтелгәннәрдән мәгълүм булганча, С. Сафуановның гыйльми эшчәнлегенә тематик төрлелек, киң колачлылык һәм фикер тирәнлеге хас. Җитди фәнни мәсьәләләрне хәл итәргә алынган, төрле өлкәләрдә бердәй мәгълүматлы, энциклодепик белемгә ия, татар, башкорт, рус телләрендә иркен язучы эрудит галим бай рухи мирас калдырды. Ул «Башкортстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» (1981) дигән мактаулы исемгә лаек. 1963 елда Россия һәм Башкортстан Язучылар берлегенә әгъза булып кабул ителә. Башкортостан Республикасы Язучылар берлеге каршындагы татар язучылары берләшмәсе идарәсе әгъзасы булып тора. Әдәбият өлкәсендәге казанышлары өчен В.П. Бирюков (1988), Ә. Атнабаев (2001), Ф. Кәрим (2007) исемендәге премияләр белән бүләкләнә.

Суфиян Гаяз улы Сафуанов 2009 елның 30 ноябрендә Уфада вафат булып, туган авылында җирләнде.

Әдәбият

Амиров Р. Аксакал литературных наук: Суфияну Сафуанову в дни 75-летия открытое письмо-признание // Истоки. 2006. Вып. 46. С. 11.

Исламов Ф. Әдәбиятларның үзара бәгланышын өйрәнүче // Кызыл таң. 2001. 10 ноябрь.

Сафуанов С. Рухи күперләр. Уфа: Китап, 2006. 376 б.

Хәлиуллина Альбина Габит кызы,
филология фәннәре кандидаты, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы доценты
ahmali76@mail.ru